

УДК 82.09

А.М. Макарэвіч

Жанравыя асаблівасці зборніка Я. Баршчэўскага "Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях"

Галоўным творам Я. Баршчэўскага з'яўляецца яго зборнік "Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях". У гэтай кнізе пісьменнік шырока выкарыстоўвае легенды, паданні, казкі беларускага народа. Гэтыя апавяданні Я. Баршчэўскі падае як сукупнасць гісторый, якія аб'яднаныя ў адзіную кнігу пэўнымі кампазіцыйнымі законамі.

Своеасаблівай экспазіцыйнай часткай да ўсяго зборніка з'яўляюцца "Нарыс паўночнай Беларусі" і раздзел "Шляхціц Завальня". У гэтым жа "Нарысе..." Я. Баршчэўскі прыводзіць побач з іншымі паданне аб волаце Княжы. У даным выпадку адрозненне гэтай гісторыі ад гісторыі з асноўнай часткі кнігі заключаецца ў тым, што яе выкарыстанне не абумоўлена агульнымі мастацкімі задачамі будовы зборніка. Пра яе тут апавядаецца як пра гістарычную даннасць. Аўтар не прыводзіць у гэтым выпадку фактаў ацэначных адносна да падання яго інфармантаў, не звязвае яго з падзеямі рэальнага свету кнігі і інш. У гэтым сэнсе параўнанне падання аб волаце Княжы з іншымі гісторыямі зборніка дае падставы прасачыць адну з заканамернасцей яго кампазіцыйнай будовы: зборнік уяўляе сабой не проста сукупнасць апавяданняў фальклорнага паходжання, а кнігу, у якой фальклорны матэрыял з'яўляецца падмуркам, на аснове якога адбываецца выразна арыгінальнае аўтарскае адлюстраванне светапогляду і традыцый народа. Тут падаецца мастацкае асэнсаванне стварэння народамі "на працягу ўсяго жыцця адной аповесці", якая расказвае пра "розныя пакуты, якія ён (чалавек-сірата. – А.М.) мусіў трываць на гэтым свеце" [1].

У характарызуемым варыянце кнігі выдзяляюцца наступныя яе часткі, адасобленыя самім аўтарам. Гэта ў першую чаргу група апавяданняў, у якіх адбываецца мастацкае ўзнаўленне падзей, што здарыліся ў своеасаблівым "порце на беразе мора". Наступная група апавяданняў зборніка – гэта непасрэдна чароўныя, таемныя, фантастычныя гісторыі, узноўленыя пэўным расказвальнікам. Яны маюць сваю нумарацыю і адпаведную назву. Для іх характэрна поўная сюжэтная самастойнасць, свая кампазіцыйная будова і стыльвыя асаблівасці.

Адлюстраванне падзей на хутары пана Завальні і гісторыі, расказаных начлежнікамі, перарываецца часткамі, у якіх падаюцца лірычныя ўспаміны-

* У далейшым спасылкі на гатае выданне даюцца ў тэксце з пазначэннем толькі нумара старонкі. У тых выпадках, калі цытаванне з тэкста не з'яўляецца істотна неабходным або вызначаецца вялікім памерам, будуць называцца толькі пэўныя старонкі з гэтага выдання.

роздумы аўтара, напрыклад, "Успаміны пра наведванне роднага краю", "Думкі самотніка", "Таварыш у падарожжы". Аўтар-апавядальнік нябачна прысутнічае ў многіх раздзелах кнігі як вышэйшая акумуляючая сіла. У іншых выпадках ён непасрэдна заяўляе аб сваёй прысутнасці праз лірычныя успаміны-роздумы.

Заканчваецца ўзнаўленне зімовай падзейнасці на хутары раздзелам "Ад'езд", у фінале якога пан Завальня дае пляменніку вельмі важны наказ аб шанаванні хрысціянскай маралі, аб сувязі з роднымі каранямі праз памяць аб зямлі продкаў і яе наведванне. Гэты заповіт [283 - 284] успрымаецца не толькі вельмі важным сэнсавым матывам зборніка, але і своеасаблівым ідэйна-мастацкім праменем-сувяззю паміж "Шляхціцам Завальнем..." і аповесцю Я.Баршчэўскага "Драўляны Дзядок і кабета Інсекта". Паміж названымі творамі назіраецца цесная сувязь канцэптualaнага плана. Нават можна сцвярджаць, што арганізуючы вобраз расказчыка – гэта адна і тая ж асоба ў розныя часы яе жыцця.

Непасрэдна таямнічыя, чароўныя здарэнні, пра якія распавядаюць заезджыя і мясцовыя сяляне ў "Шляхціцы Завальні...", – гэта рэтраспекцыі, якія падаюцца ў форме апавядальных гісторый навелістычнай будовы. Галоўная прычына, з-за якой падарожжныя звяртаюцца да таямнічых і чароўных падзей з мінулага і сучаснага жыцця, – умова, якую ставіў пан Завальня. Яна ўлічвалася таксама і ў часе звычайных гутарак, якія папярэднічалі той або іншай гісторыі. Адсюль у большасці выпадкаў – кароткія гісторыі, якія выкарыстоўваюцца суразмоўцамі ў якасці доказаў, ілюстрацый да пачутага альбо расказваемага; яны структурна не выдзяляюцца ў асобных частках.

Агульная часавая працягласць гісторый дасягае іншым разам некалькіх гадоў. Аднак ва ўсёй гэтай сукупнасці выдзяляюцца самыя важныя эпізоды, аб якіх апавядальнік расказвае найбольш падрабязна. Таямнічыя гісторыі ўзніклі, адбываліся і перадаваліся рознымі шляхамі. Некаторыя з іх здарыліся на ўласным жыцці апавядальніка (напрыклад, апавяданне першае "Пра чарнакніжніка і пра цмока, што вылупіўся з яйка, знесенага пёўнем"). Іншы ж расказвальнік гісторый толькі часткова з'яўляецца іх удзельнікам і сузіральнікам (апавяданне другое "Зухаватыя ўчынкi"). Ёсць яшчэ адна група гісторый: тыя, якія адбываліся ў жыцці непасрэдна знаёмых апавядальніку людзей (трэцяе апавяданне: "Вужыная карона"). Пра іх расказваецца ў цяперашнім часе без паведамленняў і каментарыяў аб асабістых ацэнках, уласным удзеле цяперашняга апавядальніка ў назіранні мінулых падзей. У такіх гісторыях адсутнічаюць экспазіцыйныя часткі, яны прапаноўваюцца ў форме гістарычнай дзейнасці. Сярод іх ёсць такія што былі пачуты апавядальнікам (цяперашнім, у доме Завальні) ад непасрэднай ахвяры чароўнага. Напрыклад, гісторыя аб Пакутным духу (апавяданне дзевятае), расказаная сляпому Францішку самім удзельнікам чароўных падзей. Ёсць у кнізе кароткія гісторыі, перадаваемыя як своеасаблівыя пяданні з мінулага ці сучаснага жыцця. Яны прапаноўваюцца то ў форме ад першай асобы ў такім варыянце, які быў распаведзены непасрэднай ахвярай чароўнага (апавяданне чацвёртае "Ваўкалак"), то ў форме ад трэцяй асобы (апавяданне пра "дзіва, якое бачылі на возеры Расоны", расказанае рыбаком Родзькам [99]; кароткае апавяданне Кавалёвай Аўгінні аб дзіўным нараджэнні чалавека-рыбіны [109-110]). Сярод кароткіх гісторый-апавяданняў вылучым яшчэ і тыя, што расказваюцца госцем у часе гутаркі як бы паміж іншым, да слова, як пацвярджэнне ці ілюстрацыя папярэднім фактам гутаркі (апавяданні Сівохі аб анёлах [235]; рыбака Родзькі аб шатане на Сітнянскім возеры [99-101]; арганіста Андрэя аб рыбаку Родзьку і пакараным ім рыбаку-зайздросніку [280]).

Пералічаныя тыпы гісторый прапаноўваюцца ў двух кампазіцыйных варыянтах: а)структурна асобна выдзеленае, са сваёй назвай разгорнутае апавя-

данне; б) гісторыі, якія расказваюцца да слова ці факта ў доме пана Завальні або выпадка ці характара, якія ўспаміналіся тут ці абмяркоўваліся; яны з'яўляюцца часткаю пэўнага раздзела.

У экспазіцыйных уступах асобна выдзеленых гісторый зборніка даволі часта падаецца своеасаблівая мэтавая інфармацыя, якая ўстаноўкава падрыхтоўвае рэцыпіента (слухача ці чытача) да ўспрымання чарговай гісторыі. І ў той жа час гэтыя лаведамленні настройваюць яго душу і сэрца на лад сугучнасці з асноўным жыццёвым прынцыпам пана Завальні: разуменне бліжняга свайго неабходна для дапамогі яму ў бядзе. Удзельнікі ўзнаўляемых гісторый (добрыя і злыя, спакушалынікі і спакуслівыя) у большасці сваёй ужо адышлі ў іншы свет. Аднак трагедыя іх жыцця тым не меней застаецца такой і праз гады. Яна з'яўляецца навукай для нашчадкаў.

У межах аднаго апавядання іншым разам назіраем сюжэтныя перакрываванні ў аднаўленні лёсаў дзеючых асоб, звязаных адпаведнымі абставінамі (апавяданне пятае "Радзімы знак на вуснах"). У такіх выпадках аўтар звяртаецца да экспазіцыйных уступаў-характарыстык. Яны ў акрэсленым кантэксце больш ёмістыя, маюць фактуальныя разгорнутыя ілюстрацыі, тычацца некалькіх дзеючых асоб. І толькі пасля падаюцца непасрэдна перакрываваемыя гісторыі (гэта можна праілюстраваць прыкладам з апавядання пятага).

Экспазіцыйныя ўступы-характарыстыкі вылучаюцца сваім лаканізмам і ў той жа час ёмістасцю, пэўнай доляй інтрыговасці, яны маюць сюжэтнаўстаноўкавы для далейшага развіцця дзеяння характар. У гэтым сэнсе даволі выразным прыкладам можа служыць экспазіцыйны ўступ-характарыстыка да чацвёртага апавядання ("Ваўкалак"). У гэтым, як і ў апавяданні дзесятым ("Валасы, якія крычаць на галаве"), роспавед аб чароўна-таемных гісторыях адбываецца ад першай асобы. Апавядальнік прапаноўвае гісторыю ў тым яе варыянце, які быў пачуты ад непасрэднай ахвяры чароўнага. У даным выпадку назіраем максімальную ступень адэкватнасці ўзноўленых гісторый прататыпнай (у межах мастацкай фактуальнасці) для іх рэчаіснасці. (Гаворачы пра гэтыя і наступныя мастацкія асаблівасці апавяданняў са "Шляхціца Завальні...", зазначым, што яны ў даным выпадку не вызначаюць ступень магчымасці здзяйснення той або іншай гісторыі ў аб'ектыўнай рэчаіснасці. Гутарка ідзе пра верагоднасць і доказнасць у *ідэйнай рэчаіснасці: мастацкім свеце кнігі Яна Баршчэўскага.*) Да мінімуму зведзены тут суб'ектыўныя ацэнкі і кампануюка матэрыялу *апавядальнікамі* гэтых гісторый. Арцём, пан Генрык – ахвяры чароўнага – у рэальным свеце кнігі не існуюць і ў той жа час яны як бы самі вядуць роспавед аб страшных эпізодах свайго жыцця для прысутных у доме пана Завальні. Узнаўленне гісторый адбываецца шляхам разгорнутага адлюстравання падзей мінулага, характараў у іх. Гэта своеасаблівыя гісторыі пакутнікаў, расказаныя імі самімі. Пільна прасочваецца не толькі падзейны бок узнаўляемых здарэнняў, а і эмацыянальны фон, якім яны суправаджаліся. Рэцыпіент, такім чынам, мае магчымасць грунтоўнага прасочвання пачатку, развіцця і фіналу трагедыі зла, якое чыніць лёс чалавеку. Прыкладамі могуць быць эпізоды з апавяданняў "Ваўкалак" [76, 77, 77-78], "Валасы, якія крычаць на галаве" [215-216, 218, 221].

У тых выпадках, калі апавядальнік успамінае гісторыю, удзельнікам якой (але не галоўным) ён быў сам альбо якую непасрэдна назіраў, выкарыстоўваюцца апасродкаваныя апісанні душэўнага стану дзеючых асоб. Напрыклад, апавяданне першае: перажыванні Агапкі [32]. Прапаноўваецца таксама роспавед і аб уласных перажываннях апавядальнікаў, іх уражаннях і суджэннях у сувязі з дачыненнем да чароўнага, таемнага ці назірання яго. Гэтыя ўражанні і суджэнні часам падаюцца ў супастаўленні сведчанняў і згадак аб сутнасці незвычайнага як саміх удзельнікаў гісторый, так і іх назіральнікаў [35,

56, 64, 113, 126, 188, 189, 194, 250, 251, 270, 296]. Такія супастаўленні не толькі падкрэслваюць складанасць і неадназначнасць у разуменні сялянамі таемнага і чароўнага, але даволі часта спрыяюць апасродкаванай характарыстыцы аб'ектыўнай яго сутнасці. Выразным і найбольш яркім прыкладам такога супастаўлення могуць быць меркаванні сялян адносна чароўнай жанчыны - Плачкі. Гэтыя меркаванні [126-127] у далейшым роспаведзе гісторыі аб Плачцы маюць свае пацвярджэнні. Толькі ў іх ёсць свой ідэйны сэнс, больш шырокі ад таго банальнага, які выводзілі звычайныя хцівыя людзі, што імкнуліся знайсці скарбы ў мясцінах, пазначаных прысутнасцю Плачкі. Велізарнае асінае гняздо з таго месца, на якім стаяла Плачка, ператвараецца ў рассыпанае золата. Але не для маладых сялян (шукальнікаў скарба), а для старога, якому яны ахвяравалі, на іх думку, менавіта кодла жамярыц. Скарб дадзены пакутнаму чалавеку, які можа памножыць з яго дапамогай дабро ў свеце, які па волі пана Бога праз наказ Плачкі дапаможа збавіцца ад нястач яе "пакутным дзецям". Плачка ахвяруе скарб чалавеку з чыстай душой, з чыстымі намерамі.

Плачка – гэта своеасаблівы Прарок, які сваім плачам заклікае дзяцей сваёй зямлі да вяртання і ўшанавання забытых імі святынь. Людзі ж не жадаюць прыслухоўвацца да гэтага плачу, таму не здольныя зразумець яго сэнс і сутнасць. Яны прагнуць чырвонцаў.

У гісторыях аб чароўным і таемным, узнаўляемых у апавяданнях зборніка "Шляхціц Завальня...", відавочна прысутнічае сцвярджэнне хрысціянскай маралі шляхам звароту да апісання ўздзеянняў на нячыстую сілу хрысціянскай абраднасці, рытуальных дзействаў, павучанняў і інш. (апавяданні: першае [41, 42, 44, 46], чацвёртае [81, 82], пятае [115], "Кабета Інсекта" [301]). Значна ўзмацняюць гучанне хрысціянскіх матываў эпізоды з узнаўленнем народных звычайў і павер'яў. Яны ўтрымліваюць у сабе элементы з народнай філасофіі: спасціжэнне таемнага і ўберажэнне ад яго. Гэта адбываецца праз каментарыі і дзеянні персанажаў рэтраспектыўнага і рэальнага мастацкага свету кнігі (апавяданні: першае [31, 34], другое [55, 60, 63], пятае [119, 120], адзінаццатае [256], дзесятае [204, 213-214, 215-216] і інш.).

Сэнсавае гучанне народных звычайў і перасцярог асабліва ўзмацняецца, калі кароткія ці разгорнутыя этнаграфічныя апісанні ставяцца ў кантэкст дзеяння прыхільнікаў чароўнага альбо чараўнікоў. Апісанні чароўнага і таемнага, якія падаюцца ў кожнай гісторыі, маюць мізансцэннічныя альбо фінальна заключныя каментарыі пана Завальні; часам ён перапыняе роспавед апавядальніка з мэтай пракаменціраваць або праілюстраваць гісторыю зваротам да народных традыцый, народнай мудрасці, часова-гістарычных паралеляў і інш. (апавяданні: першае [38-39], другое [62, 64], пятае [117], сёмае [166], дванаццатае [258]). Іншым разам пан Завальня накіроўвае роспавед апавядальніка да лагічнай фінальнай канцоўкі (апавяданні: першае [47], пятае [117], сёмае [166], восьмае [192], трынаццатае [271]), праводзіць фактычныя паралелі паміж пачутымі гісторыямі (апавяданні: дзесятае [208, 222], дванаццатае [258]).

Варта таксама звярнуць увагу і на лірычныя адступленні ў зборніку з характэрнымі для іх асаблівасцямі (раздзел "Успаміны пра наведанне роднага краю"). Зместам іх з'яўляюцца фактычныя ўспаміны лірычнага героя аб родных мясцінах, Полацку, яго езуіцкіх школах, сустрэчах з ранейшага жыцця, а таксама ўражанні маладосці [84 -95], філасофскія роздумы аб мінулых часах [92], божым уладкавані свету [172] і інш. Гэтыя адступленні прасякнуты шчымымі лірызмам, асабліва тыя старонкі, што звязаны з успамінамі мінулага жыцця лірычнага героя, з прыгадвааннем гісторыі яго роднага краю. Лірычны струмень узмацняецца зваротам да вершаў, якія разгорнута цытуюцца ў адпаведных месцах. Лірычна-філасофскія адступленні – гэта своеа-

саблівы выклад аўтарам яго канцэпцыі ў адносінах да мінулага, яшчэ адно фактычнае абгрунтаванне галоўнага лейтматыва ўсёй кнігі: "Цуды можна разумець сэрцам". У лірычных адступленнях прыгадваюцца чутыя раней іх героем паданні-гісторыі аб князі Бою [87], аб Ганне – дачцэ вялікага Акіяма, каралева духаў [171], аб годзе лебяды [173], аб пану Дамініку [239-240]. У даным выпадку назіраецца яшчэ адна са стылёвых асаблівасцей, характэрных для ўсяго зборніка: фактычная ісэнсавая перакрываюцца у яе сюжэтных лініях.

Зборнік фантастычных апавяданняў Яна Баршчэўскага "Шляхціц Завальня...", нягледзячы на яго фальклорную аснову, сведчыць пра зараджэнне ў новай беларускай літаратуры такой жанравай формы, як апавядальная гісторыя навелістычнага складу. Усэнсе гістарычнага развіцця гэтай жанравай формы Я. Баршчэўскі, зразумела, быў не першым з пісьменнікаў, якія звярталіся да такога рэспектыўнага спосабу адлюстравання мінулай рэчаіснасці.

Яшчэ ў літаратуры старажытнага перыяду назіраем зварот аўтара да рэспектыўнага ўзнаўлення падзей з мінулага. Перашай кнігай у гэтых адносінах была Біблія. Варта прыгадаць хаця б гісторыі Старога завету: адлюстраваныя ў ім старонкі з жыцця Каіна і Авеля, Ноя, Руфі, цароў Саламона, Навахуданосара і інш., мужнай жанчыны Эсфіры. Самым яркім прыкладам такой формы адлюстравання гістарычных падзей і чалавечых лёсаў у іх можа быць біблейскі распавед аб жыцці Ісуса Хрыста – апавяданне, якое ўзнаўляецца па натхненню божаму евангелістамі Лукой, Маркам, Мацвеем і Іаанам. Ды і пазнейшая рэлігійная духоўная літаратура звярталася да ўзнаўлення ў якасці ўзора прыгожага, вартага пераймання жыцця праз апавядальную гісторыю. Маецца на ўвазе жыццёвая літаратура: "Аповесць жыцця і смерці святой і блажэннай і найпадобнейшай Еўфрасінні...", "Памяць пра святога айца нашага Кірылы, епіскапа Тураўскага", "Жыццё і цяргенне найпадобнейшага айца нашага Аўраамія архімандрыта..." і інш. У свецкай літаратуры старажытнага перыяду назіраем узанўленне эпізодаў з жыцця рэальных гістарычных асоб праз апавядальную гісторыю ў летапіснай літаратуры; напрыклад, у "Аповесці мінулых гадоў": апавяданні пра першых полацкіх князёў Рагвалода (яго дачку Рагнеду), Брачыслава і яго сына, які ўвайшоў у гісторыю пад імем Усяслава Чарадзея. Ужо ў назве "Слова пра паход Ігаравы" сфармуляваны прынцып апавядання ў творы: праз распавед-успамін, слова-сведчанне, рэспектыўны факт адбудзецца ўзнаўленне аўтарам пэўнай гісторыі жыцця рэальнай асобы з мінулага. У далейшым (XVI-XVII стст.) апавядальная гісторыя эпізодавага характару як частка пэўнага твора выкарыстоўваюцца аўтарамі гісторыка-мемуарнай літаратуры. Яркім прыкладам гэтаму можа быць гісторыя яўрэйкі Стыркі, выкладзеная ў "Баркулабаўскай хроніцы". Выразным прыкладам апавядальнай гісторыі эпізодавага характару можа быць расказ аб смерці Афанасія Філіповіча, які прымыкае да яго "Дыярыуша": "Аб слаўнай смерці памяці нябожчыка айца Афанасія Філіповіча, ігумена Берасцейскага...". Праз метафарычную форму, форму гісторыі-плача выкладаецца гісторыя ўзвышэння і заняпаду праваслаўнай царквы ў творы М. Смятрыцкага "Плач адзінай апостальскай усходняй царквы...".

Прыведзены пералік сведчыць аб тым, што ўжо старажытная літаратура дала ўзоры зместу і формы мастацкага ўзнаўлення мінулай рэчаіснасці праз апавядальную гісторыю. Такія ж ўзоры назіраем і ў вуснай народнай творчасці: легенды, паданні, сказы.

Зборнік фантастычных апавяданняў Я. Баршчэўскага "Шляхціц Завальня...", нягледзячы на яго фальклорную аснову, сведчыць пра наступную тэндэнцыю, якая паступова складвалася ў новай беларускай літаратуры. З аднаго

боку, у прынцыпах рэтраспектыўнага адлюстравання рэчаіснасці адбываецца відавочная агульнаформавая адпаведнасць літаратуры старажытнага перыяду і фальклору. З другога боку, на першы план выходзіць агульны закон адзінства прынцыпаў мастацкага адлюстравання і кампазіцыйнай будовы ў адпаведнасці з ідэйным стрыжнем твора і кнігі. Апавядальная гісторыя як жанравая форма "малай прозы" пачынае набываць характарыстычныя жанравыя прыкметы. Гэтая тэндэнцыя затым у літаратуры пачатку XX ст. асабліва выразна праявіцца ў творчасці М. Гарэцкага і В. Ластоўскага, іншых пісьменнікаў.

ЛІТАРАТУРА

1. **Баршчэўскі Я.** Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях. Мінск, 1990. С.9.

S U M M A R Y

Y. Barshchbevaky's work "Shlyahlich Zavalnya, or Belarus in fantastic tales" is characterized as a collection of narrative stories of novelistic structure. There is a plot - structural study of the narrative stories of the collection. The parallel between the genre forms of the literature of ancient period and belarussian literature of the 19th - early 20 th century is also drawn here.